

Дмитро Вирський

Поділля в С. Сарницького „Описі давньої та нової Польщі” (1585)

«Прекрасне XVI століття» [4, с. 67], поза іншим, виразно позначене й картографічним бумом, міцно пов'язаним із ширшим історичним феноменом Великих географічних відкриттів. З точки зору історичного джерелознавства можна зауважити, що друковані мапи взагалі можуть претендувати на першість, принаймні за значущістю, з-поміж масових візуальних джерел, з якими запізналося людство за доби раннього Нового часу. Віддали належне карті і тогочасні історики, які саме у цей період зробили використання картографічних матеріалів звичним елементом історіографічної практики.

Саме на цій ділянці тогочасної «вченості» *Станіслав Сарницький* (бл. 1532 – 23.IX.1597) зробив прорив, який ще дуже мало оцінений історіографічною традицією України. До речі, цей малознаний в Україні автор походив з польсько-українського прикордоння (Холмщини) та бувало підписувався як «шляхтич руський» («роксоланський»). Знаний він здебільшого як не дуже успішний претендент на роль офіційного історіографа Речі Посполитої.

Аналізований тут С.Сарницького «Опис давньої та нової Польщі» (Краків, 1585) [7] (за згадками, які містяться у тексті, за час його написання слід визнати 1584 р.) мав принаймні три вже уведених у «науковий обіг» джерела до «цілого» тексту (поза популярною античною лектурою та принагідними посиланнями на сучасну літературу при конкретному гаслі). Це карта Польщі-Сарматії В.Гродецького, «Полонія» М.Кромера та «Опис європейської Сарматії» А.Гваньїні. Утім, особливо слід відзначити, що найоригінальнішу частину праці склали матеріали комісії люстрації (ревізії) земель українського прикордоння (руського та подільського воєводства), що працювала в 1576 р. під керівництвом ще одного примітного діяча польсько-українського прикордоння – *Яна Сененьського з Помор'я* (пом.1598/1599) – жарновецького, а згодом львівського каштеляна (з 1584 р.), зрештою воєводи подільського (з 1588 р.), відомого ще як активний протестант та прихильник Люблінської унії 1569 р. (уважав за доцільну також й унію з Московським царством шляхом обрання на польський престол царя Федора Івановича). Вірогідно саме він фінансував видання «Опис'у...» Сарницького.

«Опис...» відкриває передмова «Автор до читачів» (де Сарницький славить «Лехію», могутній скіпетр якої міцно тримає Литву,

Лівонію, Русь та Пруссію), яку продовжує присвята «святому та ясновельможному Королівству», далі йде «вступ», що містить три статті про античні народи. Наступний параграф «Про кордони давньої Сарматії» переповідає вістки авторів античності, що стосувалися земель, яких сягають кордони сучасної йому Речі Посполитої, тут же окреслені вісім таких кордонів (з них 4-й – «від Підгайців до Східної Русі» та 5-й – «від Хотина і Валахії» – схематично «проведені» українськими територіями). Зрештою, Сарницький переходить до основної частини своєї праці – покажчика міст та інших топонімів країни (з коротким, часто зведеним лише до назви, чи розлогішим описом кожного), укладеного за абеткою (розділи «А», «В», «С» і т.д.)¹.

«Українські» гасла «Опису» складають визначну частину цілого тексту, яка явно перевершує за обсягом матеріали про інші коронні краї. Досі лише дуже незначна їх частина опрацьовувалася українськими істориками. Широко відомі лише фрагмент про Київ, перекладений російською мовою у виданні «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874) та інформації про козаків використані, зокрема, А. Стороженко та М. Грушевським.

Цілий згаданий покажчик має розлогу «всепояснюючу» назву *«Покажчик карти Сарматії разом з містами, горами, річками, лісами, пустелями та іншими знатними місцями, як розташовані та на якій відстані, з наведенням даних про довготу та широту і від елемента до елемента за образом хреста при боці згаданої карти* [мова про мапу В. Гродецького – Д. В.] *та, як прийнято, стуляючи-розсікаючи оголошується*». Отже, класифікацію своїх «нарративних героїв» подав сам автор. Зауважимо, що значна частина міст (чи такі «знатних місць»?) згаданих у Сарницького – це шляхетські резиденції. Їх згадка надихає автора на генеалогічно-панегіричні мікроновели, розлогість яких зазвичай залежить від значення того чи іншого шляхетського дому та особистих симпатій оповідача.

Крім вже готових «штампів» оповідання, почерпнутих у античних та сучасних попередників, а також генеалогічно-геральдичних інформацій, Сарницький, цілком традиційно для ренесансного вченого з гуманістичним типом освіти, широко залучає «філологічні» пояснення, зокрема при тлумаченні походження топонімів. Метод «співзвучності» він застосовує доволі прямолінійно (Остріг – від назви племені остроготів, Бескид – від іншого племені бесів і т.д.), нерідко і явно

---

¹ Із зрозумілих причин (відмінність латинської та кириличної абетки та специфічні / застарілі форми правопису) абеткового принципу у нашому перекладі не дотримано, хоча літерні розділи („В”, „С”, „D”) залишені за оригінальною латинською абеткою.

притягує за вуха таку співзвучність (наприклад, коли пише: «І звучання імені Кістобоків не дисонує з назвою Буг»). Зауважу, що в «осадженні» на місцевості певних античних народів, міст або героїв була прямо зацікавлена й все та ж генеалогія, яка швидко вводила цю інформацію у відповідні родоводи.

Зрештою, буває, що Сарницький попросту переводить у текстову форму візуальні образи, які почерпнуті або з мапи Гродецького, або, можливо, і з особистого досвіду. Дивись, наприклад, інформацію про Брест – *«Місто багатолюдне при злитті Бугу та Мухівця в самому трикутнику, трикутну фігуру утворює»*.

Не гребує Сарницький і народною творчістю, фольклорними джерелами. Ось наприклад, при оповіді про м.Бучач, згадавши про славу місцевої породи коней, він пише: *«Звідси прислів'я поширене: кінь Бучацького табуна»*.

З усної традиції можуть походити й «економічні» інформації про природу місцевого багатства – корисні копалини, локальні промисли-виробництва, торгівлю тощо. Ось наприклад, все при тому ж Бучачі записано: *«В області цій, кажуть, знаходяться жили золота, які ніби пісок виблискують у воді струмка, що зі скель крутих спадає бурним потоком»*.

Наведені Сарницьким географічні координати (їх при собі не мають лише поодинокі гасла) зазвичай різняться із сучасними обрахунками. Втім, у не рідкому випадку відсутності жодної іншої інформації про згаданий топонім, за ними, здебільшого, таки вдається його локалізувати.

Утім, звернемося безпосередньо до аналізу гасел Сарницького, які представляють цікаві тут терени Поділля. Відповідні матеріали подаємо за абеткою (латинською) (видання оригінальних текстів та їх українських перекладів див.: [2]).

Відкриває нашу підбірку «подільських» гасел «Опису» місто *Бучач*. Нині це райцентр Тернопільської області, а на той час воно широко відоме як «стародавнього та славного роду Бучацьких колонія». Втім, пряма лінія цього могутнього магнатського роду за часів Сарницького уже вигасла, тому генеалогічну тему, яка зазвичай супроводжувалася в «Описі» представленням сучасних репрезентантів шляхетського дому, автор не розвиває. За визитівки Бучача подані місцева добича річкового золотоносного піску та розвинуте конярство.

Брацлав, нині скромне містечко Немирівського району Вінницької області, а за річпосполитських часів центр воєводства, Сарницький охарактеризував передусім як центр прикордонної оборони («Замок в якому завжди найміцніша залога наявна на сторожі»). Завважив

він, що за зображенням на гербі міста християнського апостола Петра, Брацлав також зветь і «містом святого Петра» (отже, такий собі «український Рим»).

Далі йде група південноукраїнських топонімів, які, утім, часто вписувались до подільського «простору»: *Балаклій*² на р.Чічкелі, де «замка руїни в місці вельми зручному»; *Баня Вітовтова*³, де є зруйноване укріплення та «нині джерельце лише гарне, де вояки військовий стан мають та тіла відновлюють зазвичай»; «сусідній» з нею *Міст Вітовтов*⁴ та один з важливих тогочасних центрів Причорномор'я – місто *Білгород*⁵.

Останній Сарницький помилково ідентифікує з античною Феодосією. Помиляється він і щодо місцерозташування міста, локалізуючи його у гирлі Дніпра, а не Дністра, принагідно ще й дискутуючи з Кромером, який таки правильно вважав Білгород дністровським⁶.

Сарницький відзначає велике транзитне значення цього міського осередку на суходільному «Очаківському» караванному шляху. Причому, зазначає, що саме останній є класичною ціллю нападів українських козаків, яким тут найлегше шукати «язиків», поінформованих у задумах турецько-татарської сторони. Взагалі, це гасло книги найбільш інформативне щодо козацтва, яке подається передусім як сторожа, розвідка боєм, громовідвід для гарячої молоді та школа війни для неї («Відтак, коли наші якимось шляхом захопити бранців намагаються, щоб від них дізнатись який насправді ворогів задум, як обидва в Туреччині [та] Скіфії [=володіннях Кримського ханства] поведяться, тоді до того

---

² *Балаклей* (Балаклій) – зруйнований замок. Розташований біля гирла р.Чічкеля (Чапчаклій) правої притоки р.Пд.Буг (є версія, що це нині територія с.Баланове Очаківського р-ну Миколаївської обл.). Прикривав шлях на Очаків. Уперше згаданий в ярлику Тохтамиша Вітовту бл.1398 р. Найкращі часи для нього настали після 1442 р., коли Балаклій став ключовим пунктом системи оборони Поділля, створеної власником замку Теодоріком Бучацьким. Після 1447 р., в зв'язку з переходом Поділля під литовську зверхність, підпадає. 1546-1547 рр. тут пробували закріпитись турки. На це місце також претендували спадкоємці Бучацьких – Язловецькі. Польський король (1573-1574) Генріх Валуа обіцяв відбудувати Балаклій, утім, до цього так і не дійшло.

³ Місцина на правому березі Дніпра біля о.Тавань, залишки литовської митниці.

⁴ У районі сучасного м.Первомайськ на Пд.Бузі. „*Не далеко*” це хіба по міркам Дикого Поля.

⁵ Нині м.*Білгород-Дністровський*.

⁶ Вірогідно мається на увазі місце з „*Polonia...*”, де оповідається про Дністер, який за Кромером впадає до Чорного моря, чи радше до озера Овідового, що становить морську затоку під 53° довготи та 47° 30' широти біля міста турецького Білгород або Монкастро. В гирлі Дніпра у нього розміщено Очаків. Що саме Сарницький визнає за похибку? Найвірогідніше – розміщення Білгороду у гирлі Дністра, а не Дніпра (як, цілком помилково, у нього самого). Очаків Сарницького, як побачимо нижче, розташовано біля гирла Пд.Бугу. Утім, можливо йдеться просто про інші градуси довготи-широти, які маємо у Кромера.

самого шляху рід певних вояків найлегшого озброєння для сутичок придатного, яких Козаками звать, висувають і таким чином з подорожніх захопити когось мають змогу та до начальників своїх швидко та квапливо прибігти назад, але неодноразово назад шию обертають, видивляючись чи ніхто їх слідів не помітив та в погоню за головами їх не кинувся. Дійсно, нерідко кістки не так випадають, як забажав, та часто-густо з ловця роблять бранця. І на питання чому, отже, плямують сумнівом Марса, [іх] від себе відкидають, відповідають зазвичай. Добре, кажуть, коли [навіть] ніякої користі звідти не отримати, якщо молодь часу мого, за тими [мирними] угодами втихомирена, задоволена все таки більш-менш і то нехай. У змаганнях це ніби майбутнє є, якщо навіть між тим до рук скіфських потрапляють, ніхто про те не дізнається»). Згадує Сарницький і часи (з-перед 1484 р.), коли Білгород ще не належав туркам і був жвавим перевалочним пунктом збуту для пшениці з Поділля, яку аж до Кіпру вивозили (про свої «законні» історичні права на Дніпровсько-Дністровське межиріччя Річ Посполита ніколи не забувала).

Згадка ще доволі свіжозаснованого *Бару*, природно, не може обійтися без імені його вінценосної засновниці – королеви Бони Сфорца та вказівки на запозичення назви від однойменного італійського міста. Вказано на роль Бару та його авторитетних урядників-старост на шляху (Кучманському) татарських вторгнень.

*Базилія Руська*⁷ позначена першою, на сторінках «Опису», згадкою князя Василя-Костянтина Острозького (ще в тіні батька, «того Костянтина войовника»). Його ім'я й увічнено у назві міста.

Згадує Сарницький і про подільську *Бакоту*⁸. Втім, поза географічними координатами жодної інформації про цей прикордонний центр не наводить.

Розлогішою є стаття про *Південний Буг* (цю річку, на відміну від *Бугу-Західного Бугу*, він зве *Бог*), де Сарницький міг проявити свою антикознавчу ерудицію, згадавши дані Геродота та Птолемея. Назву «Бог» він пов'язує з культом річок у «древніх людей». Достатньо точно окреслено течію Пд.Бугу. Тут Сарницькому випадає нагода зафіксувати для сучасної йому науки «географічне відкриття» свого протектора Я.Сененьського – Південний Буг впадає не до Дніпра (як у Гродецького та Кромера), а прямо до Чорного моря, точніше його затоки-лиману.

---

⁷ *Базилія* – нині містечко Теофіпольського р-ну Хмельницької обл., засноване кн.В.-К.Острозьким у 1570 р.

⁸ Історичне містечко (згодом селище, 1981 р. затоплене водами водосховища) на території сучасного Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Наразі збереженням лишився хіба скельний Бакотський монастир.

При гаслі *Божек річка*⁹ є дуже симптоматична для захопленого античністю ренесансного вченого заувага, що Меджибіж, що Пд.Бугом та Божеком стоїть – то «ніби Месопотамія» (антична назва межиріччя Тигру та Євфрату).

З великим пієтетом автор описує *Кам'янець-Подільський*. Він зауважив, що це найбільш укріплений замок на молдовському напрямку кордону. Цілком традиційно згадав, що це місце укріплене більше природою, аніж людиною. Причому Кам'янець-Подільський опиняється в кампанії з іншими найвидатнішими містами країни, інформацію про які Сарницький вважав за потрібне прикрасити й поетичними характеристиками (у двох рядках):

*Хоча високими мурами Кам'янець оточений,
Утім, якби навіть з колосся їх зроблено, того
багато не вистачало б догледіти.*

Цікавим гаслом є *Качібей*¹⁰, про який зазначено, що це «замок давній зруйнований», при узбережжі «Овідієвого озера» (себто Дністровського лиману). Крім реалістичної згадки про минуле цього місця – «Був Польською торгівельною факторією широкозною, де сіль складалась морська», Сарницький вирішив вибудувати й його античний родовід як причорноморського порту. Урбаністичного «предка» Качібєя він зве Катіzos поміліонес.

Базується ця оповідь, гідна справжнього одеського жартуна, на помилково витлумаченій інформації Плінія. Насправді йдеться про *Catizos-Pugmaeorum* – плем'я пігмеїв-карликів, яке згадується у Плінія у розділі про Фракію (це книга III, розділ XI „Historia mundi” або книга IV, розділ XI „Historia naturalis libri XXXVII”). Що так звалось причорноморське місто у давньоримського енциклопедиста нічого немає, це цілком на совісті Сарницького. За Плінієм, катіzos-пігмеї втекли від „журавлів”-стінобитних машин, а в нашого автора «людці короткого зросту це місце воювали зі стінобитними машинами, те письменники переповідають».

Наступним з Поділля згадано *Хмільник*¹¹ – «укріплення проти скіфів у напрямку Бугу». Тут принагідно вміщено похвалу його сучасному старості – Якубу Струсю.

Далі йде окреслене суто географічно гасло *Красилів*¹². При гаслі

---

⁹ *Бужок* – невеличка річка, ліва (північна) притока Пд.Бугу, при її гирлі розташований Меджибіж (нині містечко Літинського р-ну Хмельницької обл.).

¹⁰ *Хаджибей* – замок-попередник Одеси.

¹¹ *Хмільник* – нині райцентр Вінницької обл.

¹² Нині м.*Красилів*, райцентр Хмельницької обл.

*Костянтинів*¹³ у черговий раз згадано князя В.-К. Острозького, зауважено що йому належить низка волинських міст згрупованих навколо шляху від Костянтинова до Меджибожа. *Чорний Острів*¹⁴ знову окреслено лише географічними координатами.

Царевгай з-під Сеняви дозволяє Сарницькому зробити ще одну фантастичну прив'язку античного топоніму – гай Діани Птолемея – до вітчизняного ґрунту.

Гасло *Коменча річка*¹⁵ до «Опису» заблукало вірогідно через стратегічну важливість сусідньої Тегині для польської зовнішньої політики. Утім, тут не можна виключати й родинний сентимент, адже родичі Сарницького нещодавно (1564 р.) воювали у «тегинських полях».

При гаслі *Черняхів*¹⁶ автор цікавиться більше р.Збруч, на якій розташоване це містечко. Річка «визнається дещо вужчою тут на вигляд, аніж у тих розлогих степах широких, досягши повноводдя».

Згадки прикордонних центрів з-поза меж сучасних автору польських (коронних) кордонів продовжує *Хотин* – молдовський замок та суперник Кам'янця-Подільського. Цю ситуацію суперництва Сарницький ілюструє крилатою фразою молдовського воєводи – «або ти, Кам'янець, Хотин наш, або Хотин Кам'янець поглине».

При гаслі *Чапчаклій*¹⁷ автор викладає проект реорганізації оборони прикордоння, запропонований комісарами-люстраторами Я.Сененьського, на напрямку загрозового Кучманського шляху. Міцний захист від татар мало забезпечити зведення двох нових замків – на місті свіжих руїн Балаклеї при тій таки р.Чапчаклій (захищав напрямом на Очаків та низов'я Пд.Бугу) та на р.Русаві¹⁸.

Зауважимо, що біля гирла Русави розташоване добре відоме згодом м.Ямпіль, але пропонуване люстраторами місце для нового замку (згадане *Гродисько*?) могло знаходитися у верхів'ях річки, де зручно було

---

¹³ Нині м.*Старокостянтинів* – райцентр Хмельницької обл.

¹⁴ Нині містечко *Чорний Острів* Хмельницького р-ну Хмельницької обл. Менш вірогідно, що йдеться про однойменне село Жидачівського р-ну Львівської обл.

¹⁵ Мова про річку *Кам'янку* (польські варіанти назви *Kamieńcze, Kamionka*) – ліву притоку Дністра (гирло з м.Кам'янкою, заснованим на початку XIX ст., вірогідно на місті давнішого поселення (є на мапі Боплана), знаходиться у 50 км нижче Ямпіля на території сучасної Молдови).

¹⁶ Напевно мова про сучасне с.*Черняхів* Зборівського р-ну Тернопільської обл., яке утім розташовано у верхів'ях не Збруча, а Серету (який протікає поруч і майже паралельно).

¹⁷ Тепер *Чічкля* – права притока Пд.Бугу, недалеко лиману.

¹⁸ *Русави* – ліві притока Дністра. Довжина 78 км, тече глибокою (до 120 м) долиною, яка у пониззі розширюється. Біля гирла Русави розташоване добре відоме згодом м.Ямпіль, але пропонуване люстраторами місце для нового замку (*Гродисько*?) вірогідно знаходилося у верхів'ях річки, де зручно було перегородити шлях вододілами приток Дністра та Пд.Бугу.

перегородити шлях вододілами приток Дністра та Пд.Бугу. Втім, згадка, що замок на Русаві мав прикривати напрямок «при Тирі навпроти Тегині» працює на прив'язку проекту саме до місцерозташування майбутнього Ямполя.

Далі знову гасло позначене лише географічними координатами – *Добравода*¹⁹.

*Долина*²⁰ привернула увагу Сарницького зв'язком значень «долина» та «Поділля». Останнє він зве областю при цій долині розташованою, причому неясно чи йдеться тут про суто долинське мікро-Поділля чи про велику історичну область із цією назвою взагалі. Оскільки Сарницький далі до питання про тлумачення топоніму Поділля не повертається, вірніше радше друге (і карпатська Долина, доволі далека від реального Поділля, прив'язана до останнього цілком штучно).

Далі наведено два неясних топоніма, що за координатами мали б бути локалізовані на Поділлі – *Дунайв*²¹ та *Двоклічвич*. Не маємо певності також і щодо прив'язки наступного *Дашева*²².

Літеру «D» замикає низка досить коротко окреслених українських гасел. Серед них і цікава тут *Дзван річка*²³, де є «замочок самотній Дзван, князя Острозького оселя».

Літера «G» представлена «серійними» гаслами *Гродек*²⁴, *Гродек другий*²⁵ (згадуваний як «оселя Гербурта з Дедилова – мужа найславнішого, підкоморія кам'янецького²⁶»), *Гродек третій*²⁷ званий і

---

¹⁹ Можливо йдеться про сучасне с. *Доброводи* Збарзького р-ну Тернопільської обл. (в Україні існують й інші однойменні поселення, але їх згадка менш вірогідна). Інший вірогідний варіант – с. *Добровода* у Свентокшицькому воєводстві у Польщі (давня маєність краківських єпископів).

²⁰ Напевно мова про сучасне м. *Долина* Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл. Засноване воно перед 1443 р., магдебурзьке право отримало 1525 р.

²¹ Топонім неясний. Може йдеться про сучасне с. *Дунайв* Кременецького р-ну Тернопільської обл., але воно тоді ще, здається, звалось Денятин (згадка 1545 р.). Можливо також, йдеться про подільське м. *Дунайвиці*, знане з 1403 р., нині райцентр Хмельницької обл.

²² Якщо орієнтуватись на географічні координати, то йдеться напевно *Daschow* у Мекленбурзі (Німеччина), якщо координати помилкові, то може бути це сучасне містечко *Давіє* Іллінецького р-ну Вінницької обл.

²³ Сучасна річка *Жван*, ліва притока Дністра. На ній стоїть однойменне село Мурованокуріловецького р-ну Вінницької обл. (напевно спадкоємець нижчезгаданого замочку).

²⁴ Топонім неясний, за координатами центральна Польща (а тут може бути чимало варіантів), наводимо його, бо далі згадані цікаві нам *Гродек другий* і *третій*.

²⁵ Можливо йдеться про сучасне м. *Городенка* – райцентр Івано-Франківської обл. (шоправда річка Гнезна, притока Серету, притоки Дністра дещо в сторону від неї, серед відомих маєностей М.Гербурта *Городок* відсутній).

²⁶ Напевно мова про *Гербурта Миколая з Дедилова* (бл.1544-1602) – на той час підкоморія галицького (з 1581 р.), згодом воєводи руського. Можливо тут його сплутано з батьком Яном, який справді був підкоморієм кам'янецьким.

Солоним Гродком.

Далі йдуть гасла, окреслені лише географічно. Серед них нам цікаві *Гиппаніс річка* (відсилка до гасла «Бог»-Пд.Буг) та *Гнезола*²⁸.

*Язловець*²⁹ є черговою статтею про місто-магнатську резиденцію. Окресливши місце розташування та укріпленість замку, Сарницький далі оповідає про діяння сучасних йому представників роду Язловецьких – Єжі (Юрія)³⁰ та його сина Миколая³¹.

Далі знову йдуть суто «географічні» гасла – *Ярмолниці вілла*³², *Ікава*³³, *Куропатники*³⁴, *Кронеч річка*³⁵, *Кучманія річка*³⁶, *Красилів*³⁷, *Кодима річка*³⁸ та *Ліндава річка*³⁹.

При гаслі *Марусса*⁴⁰ Сарницький знову поринає в античність. У цій назві він вбачає слід древньої мови кимврів (бо у Плінія поруч із оповіданням про кимврів згадане і загибле давнє море «Морімарусса»).

---

²⁷ Нині м.*Городок* – райцентр Хмельницької обл.

²⁸ Мова про річку *Гнізну* – притоку Серета, притоки Дністра.

²⁹ Нині *Яблунівка* (до 1947 – Язловець) – село Бучацького р-ну Тернопільської обл.

³⁰ *Язловецький* (Монастирський) *Юрій* (Єжі) (перед 1510-1575) – воевода руський, гетьман великий коронний. Його посольство до Туреччини відбулося у 1564 р.

³¹ *Язловецький* *Миколай* (бл.1550-1595) – староста снятинський, другий син Ю.Язловецького. 1582 р. піймав та доставив до Львова воеводу молдавського Янкулу (Ян V Сас (1579-1582)), який пробував без дозволу проїхати через землі Речі Посполитої до cesарської Угорщини.

³² Йдеться напевно про сучасне містечко *Ярмолниці* на Поділлі (засноване 1400 р., мадебурзьке право отримало 1455 р.), нині райцентр Хмельницької обл.

³³ Мова про річку *Ікеу* притоку Пд.Бугу.

³⁴ Напевно йдеться про сучасне с.*Куропатники* Галицького р-ну Івано-Франківської обл., але однойменне село є й у Бережанському р-ні Тернопільської обл.

³⁵ Мова про р.*Коронець* – ліву притоку Дністра та однойменне містечко – нині Монастирського р-ну Тернопільської обл.

³⁶ Нині річки з такою назвою не існує (в іншому місці Сарницький зве Кучмань *урочищем*). За іншими згадками Сарницького *Кучмань* локалізується з правого боку Пд.Бугу між Брацлавом та р.Кодимою. Під 1616 р. є згадка маєтності Кучмань у Вінницькому повіті (див.: [1]). У автобіографічній „сказці” Степана Лукомського (1701-1779) згадується „урочище при Кучмані, на Кодимі” (див.: [5, с.481]). Здається, прив’язати його до конкретної місцевості так і не вдалося (відомий дослідник Степового Побужжя Ф.Петрунь, збувається коментарем, що Кучмань – то урочище близько межі Подільського та Брацлавського воєводства). Відомо, що «Кучмань» була зручна як місце «між усіма шляхами», звідки зручно було наглядати за задумами татар.

³⁷ Містечко *Красилів* – райцентр Хмельницької обл. (вірогідно у Сарницького було принаймні два джерела, де згадане це місто, причому з різним правописом і трохи відмінними географічними координатами, тому він і вмістив згадки про нього під „С.” і „К.”).

³⁸ Річка *Кодима*, права притока Пд.Бугу.

³⁹ Мова про річку *Лядова*, ліву притоку Дністра (трохи нижче її гирла розташоване м.Могилів-Подільський).

⁴⁰ Мова про річку *Мурафа* (ліва притока Дністра).

Далі згадана вже друга (і старша) родова резиденція магнатів Язловецьких – *Монастирська*⁴¹. За нею, згадує Сарницький, цей рід колись звався Монастирськими. Її давні міцні укріплення згодом прийшли у занепад. Фортифікації тут відбудував та новими дубовими стінами зміцнив на свій кошт все той таки патрон оповідача – Ян Сененьський. З повагою до цього діяння Сарницький пише: «Це все для користі Речі Посполитої та нащадків своїх здійснив. Бо за часів нападів татарських зручне ніби для сховку будь-якого [і], хто потребує захисту, там шукати прихистку може». Згадує він також скромнішу волинську тезку цього міста.

Наступним йде гасло-дублет *Марусса річка* або Мархаска. Його поява напевно викликана різним правописом однієї назви в джерелах Сарницького.

І знову літеру завершують суто «географічні» гасла. Серед них і *Могила збіжна*, «де Божек річка витікає». Та Збіжна (Збожна) Могила, згадує Сарницький, є гірським піком «знатним» при Меджибожі.

За цим знову йдуть короткі гідрографічні гасла *Наркіє*⁴² та *Немця річка*⁴³. Розлогіша стаття про *Дністер* так само містить суто географічну інформацію (витоки, притоки, швидкість течії). Утім, тут Сарницький не упускає нагоди поспорити з античним автором. Він спростовує твердження Овідія про повільність течії Дністра, зауважуючи, що цей відомий римський поет або мовить про іншу річку, або склав свою думку лише за її повільнішою ділянкою біля самого впадіння до Чорного моря.

Далі автор «Опису» знову обертається на південний-схід. Мовить про *Очаків*⁴⁴ – «одне з найголовніших поселень скіфів», на яке, втім, претендують і «наші» магнати – Язловецькі та Сенявські. Тут, таким чином, зайвий раз артикуються польські претензії на все межиріччя Дніпра та Дністра.

Тему південно-східного кордону продовжує гасло *Овідієво озеро*⁴⁵. Про останнє Сарницький згадує, що лежить воно «між Гіпанісом та Тирою, але ближче сусидить з гирлом Тири». Доволі неясно, що має автор під «помітним там муром певним, товстим (шаром) свинцю покритим, що в море на пів милі видається». Можливо йдеться про якусь примітну кам'янисту косу?

---

⁴¹ *Монастирська* – нині райцентр Тернопільської обл.

⁴² Можливо йдеться про річку *Нарайвка*, яка зливається з р. Гнилою Липою при впадінні до Дністра.

⁴³ Річка *Немця* – ліва притока Дністра.

⁴⁴ Нині м. *Очаків*, райцентр Миколаївської обл.

⁴⁵ Дністровський лиман.

Дуже цікаво, що саме при цьому гаслі вміщено інформацію, що «Вітовт той, до самого моря коня довівши, паном себе моря Сарматського оголосив». Досить вірогідно, що тут ми маємо реліктове уявлення про символічний об'їзд – утвердження володарем нового чорноморського (дніпро-дністровського) кордону держави.

Далі знову маємо суто «географічні» гасла *Підгайці*⁴⁶ та *Полонне*⁴⁷. Цікавим є подільське (?) гасло *Пяніні*, яке нам так і не вдалося прив'язати до сучасної мапи⁴⁸. Як оповідає Сарницький це «місце, на думку старого Бернарда Претвича, дуже зручне, аби звести замок для захисту проти Скіфів, найлютішого племені загарбників, воно на самих підступах області варварської». Досить вірогідно, що тут ми маємо черговий нереалізований проект «українного замку», цікавий, утім, для характеристики діяльності Б.Претвича на українському кордоні.

Далі серія коротких, переважно географічних, гасел. Серед них нас обходять *Пасовиська Очаківські*, *Пиків*⁴⁹ («укріплене поселення»), *Плоскирів*⁵⁰, *Пробіто річка*⁵¹ та *Пісчамбот річка*⁵².

Далі три важливих гідроніми з подільських кордонів тогочасної України. Це *Русавя річка*⁵³, окреслена як прикордонний рубіж «Русі та Поділля», важливий з огляду на «часті спустошення татарські». Звідси зручно татар «переслідувати, щоб протидіяти». *Ров річка*⁵⁴ znana, бо «при тому потоці вгорі Бар – замок найукріпленіший». Зрештою, *Руставиця річка*⁵⁵ пам'ятна Сарницькому тим, що там «видатний муж Станіслав Струсь спочиває, батько тих, які хоробро б'ються зі скіфами»⁵⁶.

---

⁴⁶ Місто *Підгайці* – райцентр Тернопільської обл.

⁴⁷ Місто *Полонне*, райцентр Хмельницької обл.

⁴⁸ Ближче незнане. За координатами – це кордон Східного Поділля, район Пд.Бугу (може йдеться про с.*П'ятничани* у вінницькій волості?).

⁴⁹ Нині с.*Ликів* Калинівського р-ну Вінницької обл.

⁵⁰ Нині м. *Хмельницький*.

⁵¹ Знане ще *урочище Пробите* та *Пробитий шлях* (у бік Молдови, Ф.Петрунь вважає його тогочасним з пізнішим Гардовим шляхом), локалізуються на нижній течії Пд.Бугу. На мапі Боплана *Probite* – це острів на Пд.Бузі, розташований нижче гирла р.Кодими і вище о.Кременчука. У „Описі Татарії” М.Броневського записано „*Probite vel porta potius inaccessibilis*” („Пробите або, краще сказати, прохід неприступний”).

⁵² Вірогідно мова про *Пицаний брід* недалеко гирла р.Пд.Буг (про нього докладніше згадує Боплан).

⁵³ Річка *Русавя*, ліва притока Дністра.

⁵⁴ Річка *Ров* права притока Пд.Бугу.

⁵⁵ Вірогідно йдеться про річку *Роставицю* притоку Росі у її верхів'ях (тоді Сарницький помиляється щодо її впадіння до Бугу).

⁵⁶ *Струсь Станіслав* (1516/1521-1567) – ротмістр оборони поточної, староста хмельницький. Загинув у битві з татарами, оспіваний у поезіях Яна Кохановського та Миколая Сенпа-

Далі маємо коротке гасло *Скеля друга*⁵⁷. *Збараж*⁵⁸ окреслено як «колонію князів Збараських». Згадано й найвидатнішого представника цього магнатського дому («Квітне нині з того роду троцький воевода»).

Про *Сатанів*⁵⁹ мовиться, що він «майже на шляху, що йде до Кам'яця з Тернополя», за сім миль в обох напрямках. *Сенява*⁶⁰ є черговим гаслом про магнатську резиденцію. Про власників містечка Сенявських згадано, що їх «молодь ніби мур виставлений проти татарських вторгнень завжди себе виставляє назустріч». Згадані й сучасні Сарницькому «голови» цього магнатського дому («Квітули нині два воеводи руські з [того] роду, батько та син наступний [по ньому]»).

Далі йде ціла низка коротеньких гасел. Серед них і *Саврань річка*⁶¹, і *Серет річка*⁶². («Другий Серет Подільський, при якому є Залоще, Черняхів та Гнезьола. Річки зливаються під Теробовлею»), і *Шарне поле* («є пустинню: Влочисько⁶³ [також] зуть»).

Докладно, як ніхто інший у річпосполитській літературі, Сарницький оповів про татарські шляхи на Україні (цим він завдячує трудам люстраторів Я.Сененьського, про що прямо й каже у тексті). До речі, скорочений опис цих шляхів за люстрацією Я.Сененьського (чи таки вже за Сарницьким?) пізніше потрапив і на сторінки видання Гваньїні 1611 р. [3, с.728] (щоправда, в українському перекладі Ян Сененьський став Яном Сенявським, є й інші спотворення).

Саме визначення поняття «шлях» для автора «Опису» є «дорогою звичною Скїфів, які турбують звичайно землі найплodючіші Русі, а також Поділля». Таких шляхів Сарницький знає «три головніших»: Кучманський⁶⁴, Чорний та Волоський. Їх опис він вважає справою вельми достойною, з огляду як на приклад люстраторів Я.Сененьського, так і на

Шажинського. Батько *Якуба* (†1589) – старости хмільницького та *Юрія* (*Єжі*) (†1605) – каштеляна галицького.

⁵⁷ Нині *Скала-Подільська* (до 1939 – Скала) – містечко Борщівського р-ну Тернопільської обл.

⁵⁸ Нині м. *Збараж*, райцентр Тернопільської обл.

⁵⁹ Нині *Сатанів* – містечко Городоцького р-ну Хмельницької обл.

⁶⁰ Мова напевно про українську Синаву (нині – м. *Стара Синава* – райцентр Хмельницької обл.), але координати, здається, вказані помилково.

⁶¹ Річка *Саврань* – права притока Пд.Бугу.

⁶² Мова про р. *Серет* – ліву притоку Дністра.

⁶³ Може „uloczysko”-урочище? Існує також м. *Волочиськ*, нині райцентр Хмельницької обл. На 1583 р. мало 135 димів з 675 мешканцями, отже навряд чи підходить під визначення пустині (хоча наприкінці XV ст. містечко спустошили татари і пам'ять про це могла бути ще живою).

⁶⁴ Найвірогідніша інтерпретація цієї назви пов'язана із турецьким словом *göçmen* у його кипчаському варіанті *köczmen*. Воно означає *кочівник*, отже Кучманський шлях – то *дорога кочівників*, *Кочівницький шлях*.

існування «античного взірця» такого роду діяльності – твір про шляхи римського імператора Антоніна Пія, «який книжку написав певну, в якій шляхи описав, що проклав Рим до націй варварських, щоб завойованих римлянами на той час пізнавши та вивчивши, можна було звідти повернутися на батьківщину, якби колись трапилося їм з рук ворога себе виривати». Пряме прирівнювання праць Я.Сененьського та римського імператора – мабуть найбільші лестощі автора «Опису» хлібодавцеві.

Шляхознавча праця корисна бранцям сучасних «варварів» – татар і турків, котрі «хоча могли б себе час від часу з кайданів самі виривати, але через незнання краю [та] шляху повернення на батьківщину, віддають перевагу більш суворішої смерті, що рабство приносить, аніж втікши з каторги тієї в пустелях блукати або від диких звірів зжертими бути». Але оті записки Сененьського, як гадає Сарницький, дають полоняникам новий шанс – «надалі з цим, описаним люстраторами, хто завгодно зможе собі уявлення скласти про ці шляхи, щоб, якби колись з волі Господа Бога кого-небудь наступного захопили, знав може, в якому місці є вихід та яких проходів триматися належить, найкоротший шлях шукаючи зі своїх нещасть».

Далі автор «Опису» сумлінно передає усі відтинки (із позначенням відстані до кожного наступного пункту) Кучманського та Чорного шляхів. Цікаво, що перший він доводить зі Львова до Очакова (а не до Криму, як його прийнято змальовувати на сучасних історичних картах), а другий – зі Львова до Києва, а потім вздовж правого боку Дніпра до причорноморської Ольвії-Торговішти, звідки вже лиманом-морем до Очакова і далі (себто і тут маємо певні відміни від узвичаєного представлення «траси» цього шляху – порівняй, зокрема з реконструкцією Яворницького [6, с.36]).

Себто ці два шляхи – складають такий собі завершений трикутник (можливо з цим пов'язана заувага наприкінці опису «діагонального» Кучманського шляху – «Ця дорога є найкоротша з усіх»). Волоський же шлях (через його кращу відомість або через його непоєднаність з двома першими?) окреслює Сарницький схематично, лише за пришляховими населеними пунктами (за відстанями між ними пропонує звернутись прямо до записок люстраторів).

Завершує це взагалі найбільше гасло «Опису» мікро-параграф «Про охорону проходу або шляху» – справжня ода воїнам прикордонної сторожі, що змушує згадати фольклорні образи «застави богатирської». За Сарницьким це дуже авторитетна та високопрофесійна військова структура із власною назвою «сторожа трьох шляхів або тридоріжжя» та суворим відбором кандидатів («над цими шляхами розвідниками лише мужів шляхетних, випробуваних чеснот ставлять»). Все їх життя – то

добровільна жертва заради інших: «вони з власної волі та заради людей, ревність та життя своє щонайменше шкодуючи, різноманітні природні таланти старанно плекають та хитрощі ворога вивідують, а коли дізнаються про ворога приносять вістки урядникам замків та вождям військовим польовим, які дають знак знову збирати військо [і] одразу поспішають на зустріч тим виступити. І таким чином [на] Поділлі вдень і вночі війну продовжують до схилю цілого життя. О мужі! [Вони] усі відношення найвинятковішого гідні». Годі казати, що цей літературний образ є явною предтечею характеристик «ідеальної козацької спільноти», канонізованим для кожного українця у гоголівському «Тарасі Бульбі».

Наступне цікаве тут гасло *Струпа річка*⁶⁵ («У бік Тири спрямовується, не далеко від Підгайців»). А *Шаравка* стає приводом згадати добрим словом її знаного власника – Бернарда Претвича – «войовника того найславнішого, який сину залишив гідності духу надзвичайну окрасу». Замикають літеру «S» короткі географічні гасла, серед яких і *Щуровиці*⁶⁶.

*Теребовля*⁶⁷ – чергове гасло «Опису» окреслене лише географічними координатами. Цікавіше наступне гасло *Тегиня*⁶⁸. Про цей «замок при Білгороді» Сарницький повідомляє, що його цього року козаки низові рішуче штурмували (мова про знаний напад запорожців на Тягіню-Бендери 1583 р.). Лише за географічними координатами згадано і один із обласних центрів сучасного Поділля – *Тернопіль*.

Як визнання важливої ролі на Україні тюркських «федератів», цікава характеристика *Уланова*⁶⁹. За Сарницьким – це татарське («скіфське») укріплення, «яке Сенявські заклали під своїм підпорядкуванням». «І саме про цих товаришів по зброї там дано ознаку», – зауважує автор «Опису» (себто дано назву місту від імені „уланів” – знатних татарських вояків-кіннотників, згодом уланами звано рід легкої кавалерії).

І знову маємо гасло-дублет – *Відове озеро*⁷⁰. Тут цікаве посилання, що зв’язок останнього з Овідієм обстоюють русини («Руси запевняють – це Овідієво озеро було поки у засланні мешкав»). Сарницький схиляється до підтримки цієї версії, хоча й бачить її

---

⁶⁵ Річка *Струпа* – ліва притока Дністра.

⁶⁶ Напевно йдеться сучасні *Щурівці* – село Ізяславського р-ні Хмельницької обл.

⁶⁷ Нині м. *Теребовля*, райцентр Тернопільської обл.

⁶⁸ *Тегиня* (Тягін, Тагіня) інша назва м. *Бендери* на нижньому Дністрі, примітна у XVI ст. турецька фортеця на відторгнутих 1538 р. у Молдовського князівства землях.

⁶⁹ Нині с. *Уланів* Хмельницького р-ну Вінницької обл.

⁷⁰ Дністровський лиман (див. вище гасло „*Овідієво озеро*”).

проблематичність, адже йому відомо, що римський поет своє причорноморське заслання відбував у неблизьких звідси Томах. Відтак, додає, що назва ця могла з'явитися, так би мовити, в пам'ять про видатного засланця. Знає Сарницький і про добичу скіфами-татарами солі «з води цього озера» (за докладнішою інформацією про це він відсилає до книги 3-ї власних «Анналів»).

Гаслом з подільсько-волинського порубіжжя є *Вишнівець*⁷¹ («на крутій горі»). Це водночас і гасло-резиденція і гасло-місце битви. Про власників цього міста – князів Вишневецьких, Сарницький пише, що їх «слава та окраса – військові чесноти – виповнили Європу, так, що повсюдно, навіть в областях північно-західних піснями їх славлять». Про «поле перемоги» з року 1512 зауважує, що «місце там вказують битви з татарами та вікторії польської».

Винницю окреслено як «староство на підступах Скіфії». Зрештою, завершують нашу підбірку подільських гасел з «Опису» Сарницького згадані лише за координатами *Заслав*⁷² та *Жуків*⁷³, а також *Зиньків*⁷⁴ («Замок на Поділлі, але занедбаний»).

У підсумку зауважимо, що Станіслав Сарницький, який першим у річесполитеській науці здійснив повномасштабну спробу описати і вписати українські землі у загальнодержавний контекст (наративний образ країни), приділив теренам історичного Поділля дуже примітну увагу. Важливо і те, що при творенні своїх краєзнавчих замальовок, автор «Опису давньої та нової Польщі» інтегрував різномірні і розпоршені попередні «досягнення» у царинах географії, історії та красного письменства доступні його сучасникам.

Можна казати, що все це стало безпосередньою річесполитеською відповіддю на виклики доби Великих географічних відкриттів та численних пропозицій «від географії», з якими зіткнулася у своєму розвитку європейська ренесансна гуманітаристика. І аж до появи праць Г.Боплана («Опис України». Руан, 1651, 1660; Париж, 1661) та А.Целларія («Королівство Польське, Велике князівство Литовське. Усі регіони праву польському підлеглі. Найновіший опис, міст найзначніших зображення пречудове та начерк цього Королівства географії очам представлений». Амстердам, 1652 та 1659 – латинською; 1660 –

---

⁷¹ Нині містечко *Вишнівець*, Збаразького р-ну Тернопільської обл.

⁷² Сучасне м.*Ізяслав* – райцентр Хмельницької обл.

⁷³ Можливо йдеться про сучасне с.*Жуків* Бережанського р-ну Тернопільської обл. Однойменні села є також у Тлумачькому р-ні Івано-Франківської обл., Золочівському р-ні Львівської обл. та Славутському р-ні Хмельницької обл.

⁷⁴ Нині с.*Зиньків* Вінківського р-ну Хмельницької обл.

німецькою) праця Сарницького залишалася тут поза конкуренцією.

Зрештою, перу автора «Опису» належать численні елементарні «цеглинки» багатьох літературних штампів, які згодом набудуть ознак «природності» та апіорного сприйняття певних ознак України взагалі і її південних земель зокрема. Чимало фактів, наведених Сарницьким, взагалі не мають аналогів у джерельних вістках своєї доби, інші – змушують по-новому поглянути на знайомі речі та явища української історії. Таким чином, «освоєння» його матеріалів українською історичною наукою відкриває широкі дослідницькі перспективи.

1. AGAD. – MK 158. – P.369-373: 1616.11.08, Warszawa – *Wpis do księgi Metryki zeznania Ewy Grelskiej, żony Piotra Jankowskiego, któremu zeznaje, iż sprzedała Stanisławowi Zolkiewskiemu, hetmanowi koronnemu, staroście kamienieckiemu i braclawskiemu, wojewodzie kijowskiemu za 10.000 kop. gr. litewskich miasteczko Stanisławów leżące w woj. braclawskim i w pow. winnickim z Zjałowem, Nowym Podlesiem, Kuczmanem, Nowostawem i częścią w Jałowie Wielkim; dobra te oddziedziczyła po śmierci brata Bartosza Grelskiego, stolnika podolskiego, które zapisał mu ich ojciec, Stanisław Grelski, wojewoda ruski. Ekstrakt tego wpisu wydano hetmanowi; wśród świadków: "Florian Oleszko, wojski włodzimierski, sekretarz i pisarz Jego Miłości pieczętarza"* (z dnia 28.X.1616., w Zołkwie). (pol., rus.)
2. *Вирський Д.С.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – У 2-х ч.
3. *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії/ упорядкув. та пер. з пол. о.Юрій Мицик. – К., 2007.
4. *Делюмо Жан.* Цивілізація Возрождения. – Екатеринбург, 2006 (французький оригінал – Arthaud, 1973).
5. Киевская старина. – 1890. – Т.30. – №9.
6. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.1. – Львів, 1990.
7. [Sarnicki S.] Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regiorum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia [...] Sarnicius. – Kraków, 1585.